

Світлана Біленкова

Архітектурний розвиток Чернівців на межі XIX–XX століть

Європейську архітектуру кінця XIX і перших десятиліть XX століть справедливо розцінюють періодом напружених творчих пошуків, що призвело до формування нового стилю. Він отримав у мистецтвознавстві різних країн різні назви: «Art Nouveau», «Сецесіон», «Югендстиль», «Сецесія», «Модернізм» (в Іспанії) та ін. Крім цих термінів, виникли й місцеві, локальні назви, наприклад, у Парижі – стиль «гімар», стиль «метро». В Україні цей новий художній рух уже з моменту його появи отримав назву «стиль модерн».

Архітектура початку XX століття була досить складним явищем. Поруч із новаціями модерну (ар нуво, югендстиль, сецесія, модернізм) продовжували існувати й консервативні стильові тенденції періоду еkleктики. Ортодоксальний модерн швидко еволюціонував до початку другого десятиліття XX століття від ранньої, більш декоративної флоральної стадії до пізньої, більш строгої і раціональної; а в архітектурі пізнього модерну почали проявлятися риси передчуття майбутнього техніцистського стилю 1920-х років та риси майбутнього ар деко. У багатьох країнах Європи відбувались пошуки своїх національних та регіональних варіантів нового стилю. Усе це створювало складну й багатоаспектну картину архітектури епохи модерну.

Розмах будівництва, який розпочався в столиці Буковини наприкінці XIX століття, продовжувався швидкими темпами і на початку наступного XX століття. Центр міста забудовувався багатопверховими прибутковими будинками. Поряд з ними з'являлися і житлові споруди інших типів – особняки, готелі, різноманітні громадські споруди.

Забудова вулиць та площ міста здійснювалася тими ж прийомами, які склалися в останні десятиліття XIX століття. Будинки споруджувалися впритул один до одного, утворюючи суцільний фронт забудови уздовж червоної лінії. Кутові будинки нерідко акцентувались вежами та куполами різноманітних обрисів.

У деяких випадках однакові за об'ємами та схожі за архітектурними рішеннями будинки утворювали своєрідні пропілейні композиції, які започатковували вулиці – наприклад, на перехресті вулиць Б. Хмельницького і 28 Червня.

Своєрідним експериментом стала цікава (до речі, це єдиний приклад у Чернівцях) спроба створити невелику вуличку посеред кварталу: її утворили два ідентичні багатопверхові будинки-близнюки серед цього кварталу, які розташовані між вулицями І. Франка, 1/3 та Головною, 32.

Варто відзначити й цікавий зразок нового рішення ділянки однієї з вулиць міста: на початку вул. В. Сімовича виникла невелика площа, утворена методом зрізання кутів сусідніх ділянок. Це чи не єдиний у місті приклад зародження

круглої за формою площі, як відлуння тих містобудівних явищ, які виникали на початку ХХ століття у багатьох містах Європи за зразком знаменитих паризьких циркульних площ.

Незважаючи на загальну тенденцію ущільнення забудови центру, в Чернівцях збереглося немало внутрішніх двориків, добре озелених, які приваблюють своєю затишністю і нині. Такими є внутрішні дворики будинків № 22 по вул. О. Кобилянської, № 22 по вул. Українській, № 68 по вул. Т. Шевченка, № 4 по вул. О. Поповича та ін.

Важливою містобудівною особливістю Чернівців стала значна кількість озелених просторів. Поміж парків та скверів, розгорнутих в екстер'єр вулиць, кварталів і площ, залишилося багато озелених ділянок. Гуляючи містом, досі можна спостерігати, як внутрішні міжбудинкові двори поєднуються з розгорнутими у бік внутрішніх кварталів просторами міста.

Ця особливість структури міста значною мірою була результатом землевласницьких відносин та прийомів міської забудови, які склалися ще у ХІХ столітті.

Однією з головних причин цього явища став своєрідний горбистий рельєф території міста, який своїми природними ландшафтними особливостями і сьогодні стимулює пам'яткоохоронців та архітекторів до збереження всередині кварталів територій, малопридатних для будівництва.

Тому наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть у місті почала розгортатися активна діяльність із благоустрою та озеленення міста. Усередині багатьох кварталів з'явилися сади терасного типу, підкреслюючи цим специфіку живописного рельєфу Чернівців. Цікавим прикладом такого саду з благоустроєм всередині кварталу є незвичний сад на території будинку-музею відомої української письменниці Ольги Кобилянської по вул. Г. Димитрова, 6.

Розумне поєднання об'ємних архітектурних споруд і ландшафтного мистецтва проявилось у створенні декількох шпитальних містечок, що з'явилися в Чернівцях на початку ХХ століття. Це комплекси обласної лікарні по вул. Буковинській, 2 (1900), великий комплекс психіатричної лікарні на проспекті Незалежності (початок 1900-х років) та ін.

Особливо вдалим як у планувальному, так і в архітектурному сенсі виявився комплекс дитячої лікарні по вул. Буковинській, 4, створений у 1908–1910 роках з ініціативи уряду Австро-Угорщини як один із заходів на відзначення 60-літнього ювілею правління імператора Франца Йосифа [6].

Завдяки багатому озелененню, шпитальні містечка стали тими вузлами просторової міської структури, навколо яких почали виникати райони престижної забудови, заповнюючись віллами та котеджами. Їхнє будівництво

почалося на початку ХХ століття і продовжувалося в «румунський період» 1920-х – 1930-х років.

У центрі міста, у найбільш престижних місцях, з'явилися нові громадські споруди: Палац юстиції по вул. М. Грушевського, № 1; Торгово-промислова палата на пл. Театральній; Управління залізниці по вул. Й. Гьоте; будівля Музично-драматичного театру на Театральній площі та ін. Було збудовано декілька нових шкіл. Вони, як правило, вписувались у тканину житлової забудови (школа по вул. Л. Українки, № 1, збудована на честь 500-річчя з першої писемної згадки міста, і школа-ліцей для дівчат по вул. М. Щепкіна).

У стильовому сенсі архітектура громадських споруд була різноманітною. В одних випадках архітектори продовжували традиції еkleктики, в інших – певною мірою звертались до новацій модерну.

У деяких випадках будівництво нових громадських споруд дуже активно вплинуло на зміну загальної структури прилеглої частини міста.

Ансамбль Театральної площі виник на початку ХХ століття на території, яка була зайнята складами і будівлями військового відомства. Поява цього ансамблю була спричинена наполегливим бажанням міської влади збудувати у центрі міста великий театр. Ініціатива, пов'язана і з культурними потребами міста, і з бажанням піднести престиж столиці Буковини, була підтримана на урядовому рівні. До проектування нової споруди театру залучили провідних фахівців Європи.

Сучасний Український академічний музично-драматичний театр ім. О. Кобилянської (спочатку названий на честь видатного німецького драматурга Ф. Шіллера) був збудований у 1904–1905 роках за проектом відомого віденського архітектурного бюро під керівництвом архітекторів Ф. Фельнера та Г. Гельмера [4].

За проектами цих архітекторів було виконано багато театральних та видовищних споруд у містах Європи, зокрема театр опери та балету в Одесі, казино у Львові. Фасади всіх цих споруд були оздоблені дуже пишно і, як правило, демонстрували поєднання прийомів і деталей, запозичених із ренесансу та бароко, що взагалі було характерним для архітектури таких споруд («Велика Опера» в Парижі – архітектор Ш. Гарньє, 1868–1875 рр.; театр у Львові – архітектор З. Горголевський, 1899–1900 рр.; фасадна частина Маріїнського театру в Санкт-Петербурзі – архітектор В. Шретер, 1880-ті рр. та ін.).

Музично-драматичний театр у Чернівцях був задуманий у традиціях ХІХ століття як домінанта містобудівного комплексу ансамблю престижної, ошатної міської площі. Театр і досі залишається такою архітектурною домінантою. Надзвичайно багатий інтер'єр глядацької зали, оформлений у пишному стилі

пізнього віденського бароко (рококо) середини XVIII століття, належать до кращих у світі зразків необароко періоду пізньої еkleктики.

Але фасади театру вирішені дещо іншому стильовому ключі. Традиції еkleктики загалом панують і тут. Над необароковим портиком головного фасаду, прикрашеного алегоричною скульптурою, піднімається потужний купол. Неоренесансне звучання театральної споруди доповнюється бюстами відомих письменників та композиторів. Однак у загальний «хор» еkleктичних форм вплітаються й інші «мелодії», пов'язані вже з новаціями модерну. Вони звучать у формах отвору величезного вікна (його напівциркульні окреслення по кутах переходять у лінії, які притаманні модерну) і в ритмах його переплетіння, у незвичному залізо-скляному навісі, і в пластичному опрацюванні багатофігурного барельєфу, у вітринах вікон, розміщених над вхідними дверима. Стилізовані полум'яні сплески в прямокутних фільонках на бокових фасадах і декілька натуралістично зображених орнаментів з лавру були новиною і в такому вигляді у XIX столітті ще не траплялися.

Одночасно з будівництвом споруди театру розгорнулась забудова великої території колишнього військового відомства, яка простягалася від нинішньої вул. Л. Українки до Університетської. Нові квартали були в основному забудовані багатоповерховими прибутковими будинками з розкішними фасадами. Однак для підвищення їх прибутковості забудова була дуже щільною, з тісними дворами-колодязями. Тобто схожою до тієї, яка свого часу склалась у великих столичних містах – Парижі, Берліні, Відні, Санкт-Петербурзі.

На початку XX століття ансамбль новоутвореної Театральної площі набув імпазантного вигляду. В архітектурному вирішенні фасадів споруд, які оточують площу, у їхньому вишуканому ліпному оздобленні широко використовувалися мотиви барокової ліпнини, яка була надзвичайно популярною у Чернівцях наприкінці XIX століття. Однак у багатоманітне середовище святкової площі все помітніше вплітались мотиви раннього флорального модерну. Зокрема, це можна побачити на фасадах споруди театру. Більш послідовно запізніле необароко проявилось в художньому образі Єврейського Дому. Ця споруда була збудована у 1908 році за проектом львівського архітектора Т. Левандовського і також містила приміщення для театру.

Ансамбль Театральної площі засвідчує, що своєрідна стильова естафета Чернівців від пізньої еkleктики (особливо від її необарокової лінії) до раннього декоративного модерну проявлялась і на містобудівному рівні як вираз тієї ж творчої спадкоємності, яка забезпечувала художню цілісність ансамблевих композицій.

На жаль, до початку Першої світової війни ансамбль Elisabethplatz (нинішньої площі Театральної) залишився незавершеним.

Ідея забудови вільної земельної ділянки на правому боці площі великою адміністративною спорудою Крайового сейму стала в середині 1900-х років об'єктом конкурсного проектування. Один із конкурсних проєктів, поданий під девізом «Osterhase», представлений у фотоальбомі «Чернівці» [5, с. 118–119]. Простір перед спорудою Крайового сейму в цьому проєкті запланований у вигляді мощеної міської площі з Тріумфальною колоною у центрі. За даними чернівецького архітектора-практика Л. Вандюк, проєкт Буковинського сейму був розроблений у 1905 році архітектором Ф. Краузом [1, с. 85]. Можливо, йдеться саме про конкурсний проєкт.

Ця ідея – побудувати на Elisabethplatz монументальну споруду Крайового сейму – так і залишилась нереалізованою, хоча була дуже вдалою. На незавершеній кутовій ділянці залишався пустир майже чверть століття. І тільки в 1937–1938 роках за проєктом бухарестського архітектора Х. Крянге на площі з'явилась масивна споруда Румунського національного палацу (Palatul Culturii). Його розміри протистоять масштабам споруд австрійського періоду, а фасад жорстких окреслень, практично позбавлений декору, дуже різко контрастує із загальною забудовою площі.

Залишився нереалізованим і проєкт скверу на пл. Театральній, розроблений у 1908 році. Проєкти скверу, підписані Паушеком, збереглися в Державному архіві Чернівецької області [3]. До ідеї облаштування скверу на площі (нині – Театральній) міська влада повернеться лише через тридцять років, коли у зв'язку з будівництвом Палацу культури буде організований конкурс на кращий проєкт скверу.

На межі XIX–XX століть одним із втілень тих тенденцій, що пов'язувалися в уяві архітекторів та мешканців міста «вік нинішній і вік минулий», стали кутові вежі на будинках різноманітних окреслень. Вони були однією з характерних архітектурно-містобудівних традицій міста. Це один із найвдаліших факторів специфічного силуету його історичної центральної частини міста.

Такі кутові вежі є на багатьох спорудах Відня (на Mariahilferstrasse, на деяких будинках Рінгу – Ringstrasse та ін.), Санкт-Петербурга (уздовж Кам'яноостровського проспекту). Але там такі доміанти розміщені переважно осторонь від старого центру.

У Чернівцях склалася інша ситуація. Центр міста на межі століть забудовувався надзвичайно швидко та інтенсивно. Тому ці кутові вежі виникали в його просторі близько одна біля одної, утворюючи своєрідний хор, який мелодійно звучить на мальовничому силуеті міста.

Важливою містобудівною доміантою у структурі Чернівців стала також нова споруда залізничного вокзалу, збудована в 1905–1908 роках. Архітектура вокзалу – характерний зразок того компромісного стильового вирішення, в якому поєдналися риси історичних стилів і риси модерну. При цьому простежується певна закономірність: прийоми модерну активніше використані в

тих частинах вокзалу, які прямо пов'язані з його транспортною функцією. Серед них – залізний навіс над платформою, годинникова вежа, що ніби зустрічає потяги, які приїжджають. Центральний об'єм споруди, в якому розміщена касова зала, об'єднує в композиції риси модерну з яскраво вираженим відлунням еkleктики. Його величезні прорізи, як і форми аттиків, що увінчують малі виступи у центрі будівлі, і його бокові ризаліти мають риси модерну. Але завершення центрального об'єму (квадратний у плані французький купол, трикутний фронтон із статуєю над його кутами) вирішено в традиційних формах. Це надає образу вокзалу тієї спокійної солідарності, яка так добре узгоджується з його функцією в'їзних воріт міста.

Центральна касова зала вокзалу вирішена в м'яких пастельних тонах, які відтіняються красою позолочених ліпних деталей. Це справжній шедевр компромісного стилю 1900-х років.

«Вік дев'ятнадцятий, залізний» владно заявив про себе у величезних металевих мостах. Серед них і мости через річку Прут поблизу Чернівців, у прогонах, якими покриті вокзальні перони, у критих пасажах, ринках, виставкових павільйонах; у силуеті 300-метрової Ейфелевої вежі в Парижі (1889); в ажурних сітчастих вежах, винайдених московським інженером В. Шуховим; у каркасних конструкціях перших американських хмарочосів та багатопверхових торговельних домів, що з'явилися у великих містах Європи.

Ставало все більш очевидно, що в архітектурі до кінця XIX століття склався якісно новий процес формоутворення. Щоправда, в архітектурі Чернівців (на відміну від Нью-Йорка, Парижа, Петербурга чи Берліна) цей «залізний стиль» проявлявся не так масштабно і з помітним запізненням. Але все одно на початку XX століття у місті з'явилися і перший пасаж, і металевий навіс платформи залізничного вокзалу. Обидві споруди – яскраві зразки модерну. Технічний прогрес почав усе помітніше впливати на образ міста, який сформувався на межі XIX–XX століть.

У 1896 році у Чернівцях була збудована електростанція. Споруда збереглася – вона є на вул. Л. Українки, 7. Тоді ж запустили міський електричний трамвай від сучасної вул. Садової до річки Прут. Металеві опори електричного зв'язку міського освітлення збереглися на декількох вулицях міста донині (Шкільній, Л. Українки, Л. Бетховена та ін.). Вони є тепер цікавими свідками історії міста і заслуговують, щоб їх берегли як пам'ятки техніки минулої епохи.

Центр Чернівців на початку XX століття продовжував забудовуватися комфортабельними готелями. З'явилися такі чудові твори чернівецької архітектури епохи модерну, як готель «Брістоль» (пл. Філармонії), «Кронпринц» (сучасний готель «Київ» на вул. Головній), «Золотий Лев» на розі вулиць Університетської – О. Худякова. Ці споруди стали суттєвими компонентами архітектурної панорами міста.

Тип багатоквартирного прибуткового будинку, який склався до кінця XIX століття, на початку XX-го став одним із яскравих зразків, які утворюють архітектурну тканину європейських міст і формують образ багатьох вулиць та площ. Висота будинків у Чернівцях збільшилась до п'яти поверхів, хоча продовжували зводити і будинки висотою в три поверхи.

Фасади прибуткових будинків відобразили всю палітру стильових тенденцій кінця XIX – початку XX століть: від пізньої еклектики – до різноманітних відтінків модерну та ретроспективізму 1910-х років. Пластика фасадів еволюціонувала від площинних, типових для періоду еклектики, до більш пластичних композицій із балконами, еркерами та кутовими вежами.

У деяких випадках художні новації модерну проявилися тільки в декорі, а загальне компонування фасаду витримувалося в традиціях еклектики. Типовим прикладом є фасад будинку № 57 на вул. Б. Хмельницького: його композицію визначають ритмічні сходові марші. Окрім того, чималу увагу архітектори надавали оздобленню вхідних дверей, вестибюлів, архітектурі сходових перил, які ретельно доглядалися домовласниками-замовниками [2].

Стрімкий розвиток торгівлі й активне вуличне життя призвели до того, що перші поверхи будинків почали займати торговельні заклади, контори фірм, ресторани і каварні. Тому в будинках, збудованих у попередні десятиліття, зазнали змін перші поверхи, в яких пробивали двері та вітрини.

У масовій житловій забудові неprestижних вулиць центральної частини Чернівців і міських окраїн продовжували використовувати ті традиційні типи споруд, які склалися в XIX столітті. Дуже популярним у ті часи було спорудження невеликих одноповерхових будинків-особняків. В обробці їхніх фасадів на початку XX століття продовжували використовували мотиви історичних стилів (ренесансу, бароко), які полюбили чернівецькі замовники в XIX столітті і які добре освоїли чернівецькі будівельники. Традиції чудового високохудожнього ліпного оздоблення перейшли і в архітектуру нового XX століття.

Витонченими ліпними деталями «a la barocco» і сьогодні привертає увагу фасад одноповерхового особняка № 17 по вул. 28 Червня. Притаманні ранньому модерну смужки на кутових пілястрах дозволяють припустити, що будинок збудований на межі XIX–XX століть.

Хоча розміщений поруч будинок № 15 своїм стриманим фасадом продовжує традицію запізненого класицизму, аттики його бокових ризалітів свідчать, що цей особняк збудований теж на початку XX століття.

Аналогічні за формою аттики, типові для раннього модерну і дивовижно вишукані їх флоральні завершення вказують на те, що одноповерховий особняк № 8 по вул. В. Сімовича також з'явився на початку XX століття. Але незважаючи на це, наличники його вікон виконані в стилі необароко.

Одним із кращих зразків перехідного стилю в архітектурі одноповерхових особняків є будинок № 8 по вул. М. Ломоносова. Його віконні наличники мають традиційні класицистичні форми. Ліпні маскарони декоративними обрамленнями нагадують необароко. Але звисаючі смужки зі «слізками», такими типовими для раннього модерну, дозволяють впевнено датувати цю споруду першими роками ХХ століття. Художня майстерність та якість ліпного оздоблення зробили цей будинок маленьким шедевром тогочасної архітектури.

Цікаві приклади одноповерхових особняків перехідного стилю є на вул. Руській, № 104 і № 151. Прийоми постановки і обробки, типові для пізньої еkleктики, сплітаються в образах їхніх фасадів із окремими мотивами раннього модерну, що й визначає датування цих споруд першими роками ХХ століття. Характерно, що такий популярний у чернівецькій архітектурі періоду еkleктики прийом композиційного об'єднання сусідніх вікон спільним наличником був використаний у компонованні фасадів цих двох особняків.

У проектуванні замських вілл, дач та котеджів у період кризи класицизму виникли нові прийоми об'ємно-просторової композиції, в яких відображається переважання функціональних завдань.

Панування запізнілого класицизму в архітектурі Чернівців затримало розвиток нового раціонального напрямку в міській забудові. Він з'явився тільки на межі ХІХ–ХХ століть, коли на околицях міста стали будувати односімейні будинки вільного, асиметричного компоновання, спроектовані за принципом примату функціональних завдань. Характерним прикладом є невеликий особняк № 26, розміщений неподалік від залізничного вокзалу на вул. В. Винниченка.

Котеджі та вілли цього нового типу – з вільним, асиметричним компонованням об'ємів почали з'являтися в околичних районах Чернівців на межі ХІХ–ХХ століть. Іноді такі будинки утворювали цілі вулиці. Приклади комплексів такої забудови збереглися на вулицях Л. Глібова, Брянській, О. Максимовича. Декілька будинків аналогічної конфігурації є наприкінці вул. Головної. Такі будинки мають асиметрично розміщений мезонін над кутовою частиною корпусу. Оздоблення фасадів деколи варіюється, але завжди дуже стримано. Об'ємно-просторові композиції однотипні, тому можна припустити, що забудовникам, можливо, пропонували якісь типові проекти.

Аналогічний прийом асиметричного компоновання, але в масштабі більшої споруди, ілюструє вілла № 18 по вул. Є. Максимовича, збудована на початку ХХ століття.

Зміна параметрів та масштабів споруд, які були збудовані на початку ХХ століття, розміщених на окраїнах Чернівців, за межами історичних ареалів міської забудови, є тривожними сигналами, які нагадують про необхідність охорони околиць міста, збудованих спорудами початку ХХ століття.

У межах комплексу кварталів поблизу міського парку, який примикав до нинішніх вулиць В. Чапаєва, М. Фрунзе, Ю. Федьковича, на початку ХХ століття почав формуватися престижний район для забудови віллами та котеджами. Деякі споруди були спроектовані ще в традиціях еkleктики – зі симетричними фасадами та деталями різних історичних стилів. Прикладом може бути будинок № 33 по вул. В. Чапаєва.

Однак переважали вілли нового типу – з вільною, асиметричною композицією плану та об'єму, спрощеною функціональними вимогами. У такого нового типа односімейних будинків міркування репрезентативності змінилися прагненнями відображення ідеї комфорту.

Забудова кварталів цього престижного району, яка розпочалася в «австрійський» період, продовжувалася і в «румунський».

Дуже цікавою сторінкою історії містобудівного розвитку Чернівців є забудова приміського району міста – Старої Гори. Вона розпочалася на межі ХІХ–ХХ століть і продовжувалася після Першої світової війни. Вілли та котеджі, збудовані у цьому приміському районі Чернівців, дуже різноманітні за прийомами планування і за стилістикою фасадів. Серед них є багато цікавих творів архітектури, які яскраво відображають багатоманітність стильових тенденцій.

Межа ХІХ – ХХ століть стала переломним моментом в історії мистецтва та архітектури європейських країн, який, безумовно торкнувся і містобудівної політики у Чернівцях.

Використана література та першоджерела:

1. Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби // Матеріали Першої Міжнародної австрійсько-української науково-практичної конференції (1-3 жовтня 2001 р., Чернівці). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 364 с., з іл. 4;
2. Гринько Ю. Парадні житлових будинків Чернівців як пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва // Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість» (22-23 квітня 2002 року): У 2 Т. / За ред. М. Шкіль. – К.: Вид-во Європейського університету, 2002. – Т. 2. – С. 89-92;
3. ДАЧО. – Ф. 39. – Оп.1. – Од. збер. 4428. 5;
4. Achleitner Friedrich. Österreichische Architektur im 20.Jahrhundert. Ein Führer in vier Bänden. Wien, 1990. – 348 S.;
5. Чернівці (ред. Д. Танашик, наук. консульт. О. Масан, фото І. Мельника, В. Галицького). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 128 с.;
6. Чеховський І. Дитячий шпиталь у Чернівцях: історія – не перешкода для розвитку // Свобода слова. – 2003. – № 27 (49). – 14 березня. – С. 14.